

STRESZCZENIE W JĘZYKU POLSKIM

„Analiza kognitywna partykuł czasownikowych AF, TIL, OP oraz NED w duńskich czasownikach frazowych”

Przedmiotem niniejszej rozprawy jest podjęcie próby analizy kognitywnej czterech duńskich partykuł czasownikowych AF, TIL, OP oraz NED występujących w czasownikach frazowych. O wyborze tylko czterech partykuł zdecydowała skala analizy, która, jeżeli zostałaaby przeprowadzona na wszystkich partykułach czasownikowych występujących w języku duńskim, posiadałaby zbyt dużą objętość. Oprócz tego wybrane partykuły tworzą swoisty „krzyż” znaczeniowy, w którym pary partykuł AF–TIL oraz OP–NED tworzą przeciwbiegundy znaczeniowe.

Już na wstępie należy zaznaczyć, że termin *czasownik frazowy* może być niezrozumiały dla językoznawców zajmujących się językiem duńskim. Warto zatem przytoczyć przykłady takich czasowników jak: *bide af, smudse til, bygge op, brænde ned*. Jak widać, zaproponowany w tej pracy termin odnosi się do form o wiele częściej określanych mianem *lost sammensatte verber* (czasowniki luźno złożone). Uzasadnienie wyboru pojęcia czasownik frazowy znajduje się w dalszej części pracy, w Rozdziale 4. Krótkiego uzasadnienia wymaga także wybór określenia *partykuła* czasownikowa. Bardzo często można bowiem natrafić na ujęcie drugiej części czasownika (w tym przypadku AF, TIL, OP lub NED) jako przyimka względnie przysłówka. Jest to wprawdzie trafne, jeżeli uwzględni się wyłącznie formę, lecz obie jednostki różnią się pod względem właściwości prozodycznych, semantycznych oraz syntaktycznych.

Praca stawia sobie na celu analizę kognitywną partykuł czasownikowych AF, TIL, OP oraz NED za pomocą narzędzi opisanych w części teoretycznej. Przed samą analizą zostaje podjęta próba opisu istniejącej terminologii w celu jej usystematyzowania i uproszczenia. Na właściwą analizę składają się trzy kroki: zebranie korpusu na podstawie elektronicznego słownika *Den Danske Ordbog* oraz korpusu elektronicznego *KorpusDK* i jego opis za pomocą następujących pojęć: *trajektor, landmark, region proksymalny i dystalny*. Tam, gdzie to możliwe podany jest złożony odpowiednik czasownika frazowego w postaci czasownika złożonego. Do każdego czasownika podany jest niemiecki ekwiwalent.

Drugi krok obejmuje zbadanie relacji między trajektorem i landmarkiem, tzn. ich przestrzennej konfiguracji. Następnie analizowane są zmiany, jakim podlega trajektor. Pod uwagę brane są także te konfiguracje, które są zasadniczo przestrzenne, wykazują jednak znaczenie

metaforyczne. Konfiguracje i zmiany trajektora są następnie uwzględniane przy tworzeniu diagramów (schematów wyobrażeniowych).

Trzecim krokiem jest utworzenie modeli kategorii radialnych, w których centralną pozycję zajmuje prototyp (najprostsze i najbardziej podstawowe znaczenie partykuły), wokół którego umiejscawiane są pozostałe znaczenia.

Praca składa się z siedmiu rozdziałów – pierwszy stanowi wstęp, rozdziały 2-5 obejmują zagadnienia teoretyczne, w rozdziale szóstym przedstawiony jest korpus oraz jego analiza, w rozdziale siódmym znajdują się natomiast wnioski i uwagi końcowe.

W drugim rozdziale przedstawione jest ogólnie językoznawstwo kognitywne. Na wstępie zaprezentowani zostali prekursorzy dyscyplin: filozofia (zainteresowanie mózgiem, językiem oraz powiązaniem między nimi sięga czasów antycznych), medycyna, neurobiologia oraz, w szczególności, psychologia. Właściwa dyscyplina powstała jednak dopiero w wieku XX jako synteza psychologii, biologii oraz fizyki, przy czym za punkt wyjścia należy uznać psychologię postaci (Gestalt). Podwaliny językoznawstwa kognitywnego tworzyli George Lakoff, Ronald Langacker oraz Leonard Talmy w latach 70. i 80. (por. Wildgen 2008:1; 9ff.; Geeraerts & Cuyckens 2007:3; Cieśla 1999:3f.). Teoria Langacker'a bazuje na strukturalizmie, zakorzeniona jest więc w podejściu Ferdinanda de Saussure'a odcinając się jednocześnie od nadmiernego formalizmu w opisie językowym, który charakteryzował wówczas językoznawstwo amerykańskie, a w szczególności gramatykę generatywną. Niemniej jednak, jako prekursora językoznawstwa kognitywnego należy wymienić właśnie gramatykę generatywną, gdyż zawód, jaki sprawiła wielu jej przedstawicielom, przyczynił się do powstania językoznawstwa kognitywnego. Nic zatem dziwnego w tym, że zarówno Langacker jak i Lakoff byli początkowo uczniami Chomsky'ego (por. Tabakowska 1995:6ff.).

W kolejnej części rozdziału wyjaśnione jest pojęcie *kognitywny* w kontekście badań naukowych. Dotyczy ono mózgu i jego funkcji – pamięci, uczenia się, postrzegania oraz – ogólnie rzecz ujmując – myślenia. Można je również zastosować w odniesieniu do językoznawstwa. Nie podlega bowiem wątpliwości, że język posiada podstawy kognitywne – jest to w końcu wiedza, która przyswajana jest od wczesnego dzieciństwa i przywoływana zawsze wtedy, gdy używany jest język. Obecnie większość badaczy byłaby gotowa zaakceptować, że wiedza językowa znajduje się w mózgu. Istniały jednak kierunki, które sprzeciwiały się temu twierdzeniu. Należały do nich m.in. podejście formalne (Chomsky) oraz behawiorystyczne (Bloomfield). Pierwsze postrzega język jako samodzielny system określony

i regulowany regułami gramatycznymi, który jest niezależny od użytkownika i użycia. W podejściu behawiorystycznym język jest natomiast postrzegany przez pryzmat obserwowalnych zachowań, a materiał do badań ogranicza się wyłącznie do konkretnych wypowiedzi, przy czym zamiary mówiącego nie są brane pod uwagę.

Początków badań kognitywnych należy doszukiwać się w pracach Chomsky'ego, który wprawdzie pierwotnie odrzucał podejście kognitywne, z czasem jednak zaczął implementować do swych badań aspekty biologiczno-psychologiczne. Stwierdził bowiem, że gramatyka musi znajdować się w mózgu użytkownika języka. Nabywana jest ona jednak poprzez wrodzoną *gramatykę uniwersalną (universal grammar)*.

Językoznawstwo kognitywne postrzega język jako wrodzoną, kognitywną umiejętność. Badania skupiają się głównie na charakteryzacji struktur kategoryzacji, funkcjonalnych zasadach organizacji lingwistycznej, relacji konceptualnych między semantyką a syntaksem, empirycznym i pragmatycznym tłem użycia języka oraz relacji między językiem a myśleniem. W ogólnym ujęciu językoznawstwo kognitywne zajmuje się językiem i jego funkcjami kognitywnymi, tj. bezpośrednią rolą struktur informacyjnych w doświadczaniu otaczającego świata. Badane są języki naturalne oraz ich znaczenie w organizacji, opracowaniu i przenoszeniu informacji. Język jest przedstawiany jako kompilacja wiedzy o świecie, usystematyzowany zbiór kategorii, który umożliwia zdobywanie nowych i zachowywanie byłych doświadczeń. Struktury lingwistyczne są natomiast motywowane i powiązane z wiedzą konceptualną, doświadczeniami cielesnymi oraz funkcjami komunikatywnymi (por. Geeraerts / Cuyckens 2007:4f.).

Językoznawstwo kognitywne stara się poza tym modelować treść kognicji, co znajduje odzwierciedlenie w m.in. *schematach wyobraźniowych (image schemas)*, *sieciach radialnych (radial networks)* czy *metaforach*. Wychodzi przy tym z trzech głównych założeń (por. Geeraerts 2006a:4ff.; Geeraerts / Cuyckens 2007:5): 1) wiodącej roli semantyki; 2) encyklopedycznej oraz 3) perspektywicznej natury znaczenia. Przy pierwszym założeniu najwyższą wartość ma znaczenie, podczas gdy dwa pozostałe uściślają pierwsze. Encyklopedyczna natura znaczenia oznacza, że nie ma konieczności oddzielania znaczenia od wiedzy o świecie, ponieważ nie jest ona autonomiczna i zależy od tła historyczno-kulturowego użytkownika. Perspektywiczna natura znaczenia zakłada natomiast, że świat odzwierciedlony w języku nie jest obiektywny, a znaczenie nie posiada stałej i niezmiennej struktury, ponieważ nieustannie kształtuje je nasze otoczenie i zdobywane doświadczenie. Gramatyka kognitywna znajduje się na pograniczu analizy językoznawczej i neuronauki. Oznacza to, że z jednej strony bazuje na analizie korpusów, z drugiej natomiast na przypisaniu wyników tejże analizy do

konkretnych procesów neurobiologicznych (por. Wildgen 2008:1; 22f.). Nie jest to jednak absolutny wymóg badań kognitywnych (trudno byłoby redukować takie pojęcia jak *miłość* wyłącznie do procesów biofizycznych zachodzących w mózgu).

Lingwistyka kognitywna jest względnie młodą dyscypliną obejmującą szereg różnych teorii, na które składa się wiele podejść i zasad prowadzących do rozmaitych hipotez. Jej ramy teoretyczne są zatem względnie elastyczne i mogą być postrzegane na zasadzie struktury opartej na *podobieństwach rodzinnych* (por. Geeraerts 2006a:1f.; Geeraerts & Cuyckens 2007:4).

Dalsza część rozdziału skupia się na porównaniu gramatyki generatywnej oraz językoznawstwa kognitywnego. Jednym z zarzutów wysuwanych pod adresem gramatyki generatywnej jest bazowanie na strukturach, które nie podlegają wątpliwościom w odniesieniu do ich poprawności względnie niepoprawności, co jest nadmiernym uproszczeniem dla językoznawstwa kognitywnego, które skupia się na użyciu języka (w terminologii gramatyki generatywnej: *performance*). Kolejnym zarzutem jest zbyt duże przywiązanie do teorii oraz redukcji opisu językowego do absolutnego minimum (por. Tabakowska 1995:10f.). Oba zarzuty można sprowadzić do wspólnego mianownika, a mianowicie sposobu postrzegania samego języka przez obie dyscypliny. W skrócie można powiedzieć, że w centrum zainteresowań gramatyki generatywnej stoi wiedza o języku, podczas gdy dla językoznawstwa kognitywnego jest to wiedza poprzez język (por. Geeraerts & Cuyckens 2007:5ff.; por. także Taylor 2007:7ff.).

W rozdziale poruszane są dalej dwa fundamentalne podejścia najczęściej stosowane w badaniach: podejście generalizujące oraz kognitywne. W pierwszym główne założenie głosi, że poszczególne podsystemy języka (morfologia, syntaks itd.) należy analizować nie osobno, lecz jako wspólny zbiór wynikający ze zdolności kognitywnych człowieka. Drugie podejście próbuje powiązać generalną charakterystykę języka z procesami mającymi miejsce w ludzkim mózgu (por. Evans & Bergen & Zinken 2007:3ff.).

Samo językoznawstwo kognitywne można zasadniczo podzielić na dwa obszary: semantykę kognitywną oraz gramatykę kognitywną. Pierwszy dotyczy związku między doświadczeniem, systemem konceptualnym oraz strukturą semantyczną zakodowaną przez język. Kognitywne podejście do gramatyki zakłada natomiast badanie modelowania języka (gramatyki „mentalnej”), którego źródło znajduje się w semantyce kognitywnej. W dalszej części rozdziału poruszone są główne założenia obu obszarów. W przypadku semantyki kognitywnej są to (por. Evans & Bergen & Zinken 2007:6ff.): 1) rzeczywistość językowa jest tworzona w oparciu o nasze ciało; 2) język odnosi się do konceptów znajdujących się w mózgu, nie w

zewewnętrznej rzeczywistości; 3) reprezentacja znaczenia jest encyklopedyczna; 4) konstrukcja znaczenia jest konceptualizacją. Na podstawie tych założeń wysunięto kilka głównych teorii:

- *schematy wyobrazeniowe (image schemas)* – zaproponowane w roku 1987 przez Johnsona i Lakoffa konstrukcje teoretyczne, które są elementarnymi konceptami wywodzącymi się z doświadczeń prekonceptualnych, tzn. doświadczeń przekazywanych i strukturyzowanych przez ciało;
- *Wyidealizowane Modele Kognitywne (Idealized Cognitive Models)* – w skrócie ICM. Zaproponowane przez Lakoff'a względnie stałe struktury wiedzy stanowiące podstawę konceptów leksykalnych.
- teoria *prototypów* – głównym jej założeniem jest to, że kategoryzacja dokonywana jest nie na podstawie warunków wystarczających i koniecznych, lecz w odniesieniu do *prototypu*, tj. względnie abstrakcyjnej, mentalnej reprezentacji posiadającej najważniejsze cechy danej kategorii;
- *sieci radialne (radial networks)* – są ściśle powiązane z teorią prototypów. Kategorie złożone bazują na znajdującym się w ich centrum prototypie, z którym połączone są inne elementy wchodzące w skład danej kategorii. Połączenia te są jednak oparte na konwencji, a nie na zasadach generatywności;
- teoria *metafor* – teoria głosząca, że wszystkie nasze myśli wyrażone w języku są zasadniczo metaforyczne.

W przypadku gramatyki kognitywnej są to (por. Geeraerts 2006a:5f.; Evans & Bergen & Zinken 2007:9ff.):

- teza *symboliczna* – wywodząca się z teorii de Saussure'a. Podstawową jednostką gramatyczną jest jednostka łącząca w sobie biegun semantyczny (znaczenie) oraz biegun fonologiczny (dźwięk);
- oparcie w użyciu – gramatyka mentalna formowana jest poprzez abstrahowanie jednostek symbolicznych podczas używania języka. Najważniejszą przesłanką tej tezy jest rozmycie granicy między wiedzą językową a użyciem języka, ponieważ wiedza o języku jest jednocześnie wiedzą o jego użyciu.

W trzecim rozdziale podjęte zostaje opisanie czasownika z perspektywy tradycyjnej oraz kognitywnej. Wstęp traktuje o ogólnych właściwościach i cechach czasownika. Poruszone są tutaj takie elementy jak walencja, rekcja, zdolność do tworzenia orzeczenia. W dalszej części znajduje się klasyfikacja semantyczna czasowników duńskich według różnych autorów (Hansen & Heltoft 2011, Rajnik 2006, Togeby 2003). Poruszona jest kwestia aspektu oraz tzw.

Aktionsart (rodzaj czynności lub postać czynności; por. Polański 1993:455). Wprawdzie język duński nie posiada eksplicytnego systemu do ich wyrażania, lecz stosuje w tym celu rozmaite środki językowe (por. Sobkowiak 2009, Rozdział 4), w przypadku niniejszej pracy istotne są jednak wyłącznie partykuły.

Opis podejścia kognitywnego do czasownika otwiera krótka charakterystyka kilku terminów stosowanych w tym celu: *profilu*, *bazy* oraz *domeny*. Profil i baza są ze sobą ściśle powiązane. By je łatwo wyjaśnić, warto posłużyć się przykładem przeciwprostokątnej. Aby móc ją zdefiniować konieczna jest znajomość innego obiektu, a mianowicie trójkąta prostokątnego. Jeden z boków tego trójkąta jest bowiem *profilowany* (desygnowany) przez przeciwprostokątną, przy czym bazą tego profilu jest właśnie ten trójkąt. Domena obejmuje natomiast szerszą wiedzę – w tym przypadku byłaby to geometria. Jedna domena może zawierać inne, więc możliwe są przypadki, w których domena podrzędna może zostać zredukowana do domeny nadrzędnej. Domeny, których nie można zredukować nazywane są fundamentalnymi, np. domena przestrzeni.

Kolejnymi terminami poruszonymi w rozdziale są (por. Langacker 2013:79ff.): *czas procesualny* (*processing time*), czyli czas stosowany jako medium konceptualizacji (proces, nieważne jak krótki, musi odbyć się w pewnym przedziale czasowym) oraz *czas wyobrażony* (*conceived time*), czyli czas jako przedmiot konceptualizacji (kiedy profilowany jest pewien jego wycinek, np. *miesiąc*, *rok*).

Dalej poruszone zostają kategorie gramatyczne z punktu widzenia językoznawstwa kognitywnego. Odrzucone jest tutaj podejście klasyczne, które zakłada, że każdą kategorię można zdefiniować za pomocą znaczeń leżących u jej podstaw. Jeżeli jednak wziąć pod uwagę takie rzeczowniki jak *truskawka*, *koncert*, *przemówienie*, *wielkość* czy *miejsce*, to znalezienie łączących je znaczeń może okazać się trudne. Dlatego też proponuje się utworzenie pewnego poziomu generalizacji (PRZEDMIOT, DZIAŁANIE, WŁAŚCIWOŚĆ, MIEJSCE), który z kolei można by przenieść na jeszcze wyższy, bardziej schematyczny poziom konceptów. Wymienione pojęcia można bowiem od siebie odróżnić: PRZEDMIOT jest wydzielony w przestrzeni, DZIAŁANIE nie posiada natomiast wartości materialnej i rozwija się w czasie. Pojęcia te nazywane są *archetypami konceptualnymi* i jako takie nadają się na *prototypy* kategorii gramatycznych (por. Jackendoff 1994:68-69 za Langacker 2013:94).

W kolejnej części rozdziału nacisk zostaje położony na kognitywne ujęcie czasownika. Poruszone zostają tutaj pojęcia takie jak *reifikacja konceptualna* (*conceptual reification*), czyli zdolność do przedstawiania wydarzeń jako przedmiotów abstrakcyjnych (np. *ekspłodować* → *eksplozja*; por. Langacker 2013:94f.); *poziom specyfikacji* (*level of specificity*), który umożliwia

scharakteryzowanie kategorii gramatycznych (tutaj: czasownika) nie na poziomie takich abstrakcyjnych pojęć jak PRZEDMIOT, DZIAŁANIE itd., lecz na poziomie schematycznym (por. Langacker 2013:95ff.; Taylor 2007:200); *profilowanie (profiling)*, które zakłada, że o przynależności do danej kategorii gramatycznej decyduje nie treść konceptualna, lecz profil. Langacker (2013:98ff.) argumentuje zatem, aby klasa rzeczownika profilowała *rzeczy (things)*, natomiast pozostałe klasy (czasownik, przyimek, przysłówki) *relacje (relationships)*. Ponadto wyróżnia się dwa rodzaje relacji – *atemporalne* (w przypadku przyimków lub przysłówków) oraz *temporalne* (wyłącznie w przypadku czasownika). Oprócz tego, czasownik może wyrażać dwa ich rodzaje: *statyczne* i *dynamiczne*. Schematyczne przedstawienie czasownika zakłada dwie fundamentalne umiejętności kognitywne: zdolność postrzegania relacji oraz śledzenia relacji w czasie (por. Langacker 2013:108ff).

Dalsza część rozdziału dotyczy czasowników perfektywnych i imperfektywnych. Pierwsze określają wydarzenia ograniczone w czasie, drugie natomiast wydarzenia nieograniczone w czasie (por. Langacker 2013:128; 147). Wskazuje się tutaj na ich kognitywne podobieństwo do rzeczowników policzalnych i niepoliczalnych, które różnią się między sobą pod względem *homogeniczności*. Rzeczowniki niepoliczalne są homogeniczne, tzn. każda ilość substancji może być jednocześnie jej przedstawicielem. Rzeczowniki policzalne nie są homogeniczne – część przedmiotu nie może być jego przedstawicielem. Ponadto posiadają naturalny kontur, który wyznacza nie tylko ich objętość, lecz także bazę dla ich kategoryzacji. Podobnie jest z czasownikami – czasowniki imperfektywne są wewnętrznie homogeniczne, czasowniki perfektywne posiadają natomiast kontur i strukturę wewnętrzną (por. Taylor 2007:436ff., Lee 2001:138ff.). Wśród czasowników perfektywnych wyróżnia się czasowniki *momentalne* (odnoszące się do bardzo krótkich procesów) oraz *wydłużone* (odnoszące się do dłuższych procesów). Do czasowników imperfektywnych zalicza się czasowniki *statyczne* i *dynamiczne* (por. Taylor 2007:480ff).

Rozdział czwarty dotyczy duńskich czasowników partykułowych. Na wstępie poruszone zostają grupy kombinacji czasownik + przyimek / przysłówki (ujęte jako partykuła). Wyróżnia się wśród nich (por. Jansen 2009:106ff.):

- *wolne kombinacje syntagmatyczne* (np. *stige ud af bilen*), w których czasownik zachowuje swoje podstawowe znaczenie, a przyimek / przysłówki odnosi się do relacji przestrzennej. Znaczenie kombinacji można wywieść z poszczególnych elementów. Same elementy można wymieniać zasadniczo bez ograniczeń;

- *stale, zleksykalizowane połączenia słowne* – w przeciwieństwie do pierwszej grupy znaczenie czasownika oraz przyimka / przysłówka jest osłabione, co sprawia, że nie można tych elementów wymieniać. Grupa ta zawiera przede wszystkim mocno zidiomatyzowane wyrażenia (np. *gå ud på*);
- trzecia grupa obejmuje kombinacje klasyfikujące się między pierwszą a drugą grupą. Czasownik w nich występujący zachowuje swoje pierwotne znaczenie, lecz jest modyfikowany przez przyimek / przysłówek (np. *operere armen på*).

W dalszej części rozdziału omawiane są czasowniki złożone w języku duńskim. Wyróżnia się tutaj zasadniczo dwa ich rodzaje (por. Rajnik 2006:134f.): *czasowniki złożone nierozdzielnie* (*fast / ægte sammensatte verber*), np. *dybfryse* i *czasowniki złożone rozdzielnie* (*løst / uægte sammensatte verber*), np. *drikke op*. Wprawdzie forma łączna i rozdzielna są zazwyczaj synonimiczne, przy czym w takich przypadkach jedyna różnica odnosi się do poziomu ich formalności – forma łączna jest bardziej formalna od formy rozdzielnej (np. *nedrive = rive ned*). Miejsce partykuły może (co często ma miejsce) mieć wpływ na znaczenie czasownika, co prowadzi czasami do częściowo lub zupełnie odmiennych znaczeń obu form. Należy także zwrócić uwagę, że termin *czasowniki złożone rozdzielnie* może być mylący, gdyż zakłada, że czasownik ten może zostać zamieniony w formę łączną (lub odwrotnie), co nie zawsze owocuje tym samym znaczeniem. Dalej omawiana jest terminologia, która stosowana jest do opisu tych konstrukcji (por. Brink 2005:51, Novotný 1991). Wśród proponowanych pojęć znaleźć można *postverb*, który będzie stosowany w tej pracy do określenia partykuły stojącej po czasowniku (por. Jarosz 2008:66ff., Herslund 2005:91). Jego odpowiednikiem w przypadku partykuły stojącej przed czasownikiem będzie *preverb* (por. Donalies 2007:24, Zifonun 1973). Efektem zastosowanej terminologii są cztery pojęcia: *czasowniki partykułowe* jako nadrzędne dla *czasownika złożonego* (=czasownik partykułowy z *preverbem*) oraz *czasownika rozdzielnego* (=czasownik partykułowy z *postverbem* czyli *czasownik frazowy*).

Kolejna część rozdziału dotyczy różnic znaczeniowych między odpowiadającymi sobie czasownikami złożonymi i frazowymi. Generalną zasadą jest, że czasownik złożony ma znaczenie przenośne, podczas gdy czasownik frazowy ma znaczenie dosłowne. Jest to jednak bardzo daleko idące uproszczenie. Różni badacze wyróżniają więc grupy różnic znaczeniowych (por. Rajnik 2009:135:ff.; Allan et al. 1995:327ff.; Novotný 1991:14ff).

W następnej części rozdziału opisane zostały właściwości czasowników frazowych pod względem semantyczno-leksykalnym oraz prozodycznym. Pierwsze można podsumować następująco (por. Strzelecka 2003:115):

- czasownik frazowy tworzy jedność semantyczno-leksykalną;

- zazwyczaj istnieje odpowiadające mu złożenie;
- zmienione zostaje podstawowe znaczenie partykuły;
- następuje zmiana aktionsart na perfektywną.

Ważnym kryterium charakteryzującym czasowniki frazowe jest kryterium prozodyczne, któremu poświęcony jest osobny podrozdział. Opisywane są w nim różne typy akcentu, przy czym najistotniejszy jest *akcent jednostkowy (enhedstryk)* (Janikowski określa go mianem *ściągniętego zestroju akcentowego*; por. Janikowski 1990:204) występujący właśnie w czasownikach frazowych (aczkolwiek z wyjątkami). Oznacza to, że czasownik zostaje pozbawiony akcentu, który z kolei przeniesiony zostaje na partykułę. Akcent ten sygnalizuje, że czasownik i partykuła tworzą szczególną jedność semantyczno-syntaktyczną (por. Hansen / Lund 1983:52, 82ff.; Janikowski 1990:214, 220; Rasmussen 2005:75). Kryterium to jest uznane za najważniejsze w identyfikowaniu czasowników frazowych, gdyż daje stuprocentową pewność poprawnej klasyfikacji (por. Strzelecka 2003:109).

Końcowa część rozdziału stanowi porównanie opisu czasowników partykułowych w czterech wybranych językach: szwedzkim, norweskim, angielskim oraz niemieckim.

Piąty rozdział obejmuje duńskie czasowniki frazowe z perspektywy kognitywnej. Rozpoczyna go opis *Wyidealizowanych Modeli Kognitywnych (Idealized Cognitive Models)* służących do pojmowania otaczającej rzeczywistości oraz organizowania wiedzy. Są to modele, gdyż wyłącznie subiektywnie odzwierciedlają rzeczywistość. Są kognitywne, ponieważ są konstruowane w mózgu. Są wyidealizowane, bo tworzą pewne regularności na podstawie powtarzających się i wspólnych doświadczeń. Jednym z rodzajów *Wyidealizowanych Modeli Kognitywnych* są tzw. *schematy wyobrazeniowe (image schemas)* wprowadzone przez Johnsona oraz Lakoffa, które stanowią jedno z najważniejszych narzędzi analizy kognitywnej. Są to schematyczne struktury, które uczestniczą w naszej percepcji, poruszaniu się i interakcji z otoczeniem. Nie tworzą one, wbrew nazwie, obrazów czy schematów, lecz reprezentacje na ogólnym i abstrakcyjnym poziomie. Nie jest także możliwa ich redukcja do treści konceptualnej. Uważa się także, że posiadają charakter przedpojęciowy. Najprościej rzecz ujmując, schemat wyobrazeniowy stanowi schemat poznawczy zakodowany w naszej pamięci, który zachowuje dawne doświadczenia i służy do odbioru i interpretacji nowych. Schemat ten jest koherentnym, względnie prostym wyobrażeniem wycinka rzeczywistości przedstawionym na pewnym poziomie abstrakcji. Jest syntezą wielu bodźców, z których najważniejsze stanowią bodźce wizualne, przestrzenne, kinestetyczne i motoryczne. Typowe schematy zawierają w sobie różne elementy (przedmioty, osoby, wydarzenia) i relacje (przyczynowość,

temporalność, instrumentalność). Stanowią one wprawdzie twory holistyczne, można je jednak rozłożyć na części pierwsze. Traktować je można jako swoistą instrukcję w obchodzeniu się ze światem. Gdy napotykamy na nowe doświadczenie, jest ono dostosowywane do danego schematu. Oznacza to, że z jednej strony pomagają one odnaleźć się w otaczającym świecie, z drugiej strony jednak ograniczają człowieka w jego kontakcie z rzeczywistością. Należy także zaznaczyć, że nie są one niezmiennie. Evans / Green (2006:179ff.) wymieniają następujące właściwości schematów wyobrazeniowych:

- są prekonceptualne – tzn. są zakorzenione w doświadczeniu cielesnym. Argumentuje się, że powstają we wczesnych fazach rozwoju i poprzedzają tworzenie konceptów. Można by rzec, że stanowią szczególną formę konceptów, ponieważ tworzą podstawę do ich tworzenia;
- schemat wyobrazeniowy może tworzyć konkretniejsze koncepty – biorąc pod uwagę schemat POJEMNIK można zauważyć, że taki przyimki jak *w* lub *do* odnoszą się właśnie do niego;
- schematy wyobrazeniowe pochodzą z obserwacji i interakcji ze światem;
- przedstawiają przewidywalne konsekwencje związane z dynamiką (określenie stosowane do tej cechy to *meaningful*);
- są reprezentacjami analogicznymi – przyjmują formę systemu konceptualnego, który odzwierciedla doświadczenia sensoryczne. Innymi słowy – mimo iż schematy można oddać za pomocą słów bądź diagramów, w takiej formie nie istnieją one w mózgu;
- mogą być złożone wewnętrznie – schematy zawierają zazwyczaj kilka aspektów. Za przykład niech posłuży schemat ŹRÓDŁO-DROGA-CEL, na który składa się punkt początkowy, punkt końcowy oraz seria punktów znajdująca się między oboma punktami;
- schematy wyobrazeniowe mogą odnosić się do myślenia abstrakcyjnego (więcej na ten temat przy metaforach).

Jednym z zarzutów stawianych lingwistyce kognitywnej jest zbyt duże upraszczanie (właśnie do form diagramów). Warto jednak zaznaczyć, że jest to możliwe tylko w przypadku najniższych poziomów kategoryzacji, np. można w ten sposób oddać takie pojęcia jak *pies* lub *krzesło*, nie jest to jednak możliwe w przypadku kategorii nadrzędnych jak np. *zwierzę* czy *mebel*.

Kolejna część rozdziału dotyczy elementów wchodzących w skład schematów wyobrazeniowych. Na wstępie poruszone są dwa pojęcia wywodzące się z psychologii Gestalt: *figura* oraz *tło*. Postrzegając jakąś relację obserwator wyróżnia w niej najczęściej najważniejszy element, który nosi właśnie miano figury. Reszta elementów relacji stanowi

wtedy jej tło (por. Ungerer / Schmid 1996:156ff.). W lingwistyce kognitywnej stosowane są jednak odmienne pojęcia, które znajdują zastosowanie także w tej pracy: *trajektor* (czyli figura) oraz *landmark* (czyli tło). Landmarków może być kilka, zyskują one wtedy miano landmarka *primarnego* i *sekundarnego* (por. Langacker (2013:70ff.). Zarówno trajektor, jak i landmark mogą być tworzone przez różne kategorie gramatyczne. W przypadku czasowników frazowych za trajektor będzie uznana jednostka syntaktyczna znajdująca się między czasownikiem a postwerbem (w przypadku czasowników przechodnich) lub podmiot (w przypadku czasowników przechodnich, w których czasownik odnosi się bezpośrednio do podmiotu). Landmark będzie natomiast stanowić przestrzeń, w której umiejscowiony jest trajektor (także abstrakcyjnie). Należy zauważyć, że zarówno trajektor, jak i landmark nie musi być eksplicytnie wyrażony w zdaniu (wynika on wtedy z kontekstu lub jest zbędny dla danej relacji). Kolejnym elementem schematu są tzw. *regiony* (por. Tyler / Evans 2003:199f., Herweg 1989:108f.). Odnoszą się one do deiktycznych conceptów odległości. Wyróżnia się region *proksymalny* oraz *dystalny*. Region proksymalny dotyczy obszaru znajdującego się bezpośrednio przy trajektorze, podczas gdy region dystalny określa obszar znajdujący się w oddaleniu od trajektora.

Kolejny podrozdział poświęcony jest *prototypom* w odniesieniu do schematów wyobrazeniowych. W przypadku czasowników frazowych prototypem będzie ten schemat, który wyraża podstawowe znaczenie partykuły. Opis teorii prototypów otwiera charakterystyka *kategoryzacji*. Kategoryzacja stanowi jedną z podstawowych zdolności kognitywnych i umożliwia tworzenie abstrakcji na podstawie pojedynczych obiektów. W taki sposób możliwe jest tworzenie kategorii ZWIERZĘ na podstawie psa. Konstrukta taki nazywany jest *kategorią konceptualną*, która posiada szereg funkcji: umożliwia naukę (kategorie umożliwiają odniesienie nowych doświadczeń do starych), planowanie, komunikację oraz ekonomię językową (por. Croft / Cruise 2004:74). Teoria prototypów wywodzi się przede wszystkim z badań Eleonory Rosch. Badania pokazały, że decyzja o przynależności do danego obiektu nie opiera się na zasadzie tak-nie, lecz na analizie *typowości*. Innymi słowy, dany obiekt jest „lepszy” lub „gorszy” w odniesieniu do jego cech i właściwości charakterystycznych dla danej kategorii. „Lepsze” obiekty umiejscawiano w centrum kategorii (przy czym centralny punkt stanowił prototyp), „gorsze” na jej peryferiach. Na ocenę danego obiektu wpływają m.in. (por. Croft / Cruise 2004:78f.):

- frekwencja – im częściej coś jest wymieniane, tym bardziej typowe jest dla danej kategorii;
- kolejność przyswojenia – dzieci uczą się prototypów szybciej niż obiektów peryferyjnych;
- *podobieństwa rodzinne* – „lepsze” obiekty danej kategorii wykazują wiele podobieństw.

Podobieństwa rodzinne są ważnym aspektem, dlatego im jest poświęcona dalsza część rozdziału. Zostały one wprowadzone przez Wittgensteina (1982) w jego *Dociekaniach filozoficznych*. Punktem wyjścia jest tutaj prototyp posiadający wiązkę typowych atrybutów, wokół którego umiejscowione są inne obiekty kategorii. Im więcej cech wspólnych z prototypem dany obiekt posiada, tym bliżej prototypu się znajduje. Należy jednak podkreślić, że dany obiekt nie musi posiadać głównych atrybutów prototypu, by nadal należeć do danej kategorii. Podobieństwa rodzinne stanowią tym samym przeciwwagę dla klasycznej teorii kategoryzacji, według której dany obiekt musi posiadać konkretne atrybuty, by należeć do danej kategorii.

Teorię prototypów można zastosować także w przypadku schematów wyobrazeniowych czasowników frazowych, przy czym prototypowy schemat będzie nosić miano *protosceny* (por. Tyler / Evans 2007:199).

W kolejnej części rozdziału omawiane są metafory. Na wstępie zaznacza się, że nie chodzi tutaj o metafory w ujęciu literackim, lecz o metafory konceptualne. Metafory konceptualne zostały scharakteryzowane przez Lakoffa i Johnson w książce *Metafory w naszym życiu* (pierwsze wydanie 1980). Istotą metafory jest możliwość pojmowania jednej rzeczy w kategoriach innej. Ten typ metafor nazywany jest *metaforami strukturalnymi* (por. Lakoff / Johnson 1980:3ff). Dla tej pracy najistotniejsze są jednak *metafory orientacyjne*. Powiązane są one z orientacją przestrzenną (GÓRA, DÓŁ itd.) i zakorzenione w naszym doświadczeniu cielesnym. Metafory te to np. GÓRA = WIĘCEJ, DÓŁ = MNIEJ.

W dalszej części poruszona jest kwestia polisemii postwverbów. Rozważa się tutaj ilość możliwych znaczeń. Opisanych jest tutaj szereg podjęć (*pełnej specyfikacji* Lakoffa, *polisemii częściowej* Searla, *polisemii zasadniczej* Tylera i Evansa). Zastosowane jest tutaj podejście zaproponowane przez Tyler / Evans (2007:194ff.): osobne znaczenia należy wyróżnić tylko wtedy, gdy dochodzi do zmiany relacji przestrzennej trajektora i landmarka oraz wtedy, gdy znaczenie nie daje się wyprowadzić z kontekstu.

Ostatnim elementem opisanym w rozdziale są *kategorie radialne i modele sieciowe*. Kategorie radialne zostały zaproponowane przez Lakoffa (por. Lakoff 2011:89ff.), natomiast modele sieciowe przez Langackera (por. Langacker 2013:221ff.). Kategorie radialne to kategorie reprezentowane w leksykonie mentalnym służące do przywoływania zapamiętanych znaczeń. Znaczenia poszczególnych słów nie są zapisywane osobno, lecz tworzą sieć wzajemnych zależności, w centrum której znajduje się prototyp. Należy jednak zauważyć, że prototyp nie generuje nowych znaczeń, lecz je motywuje. Znaczenia odbiegające od prototypu są zorganizowane wokół niego na zasadzie podobieństw rodzinnych. Oprócz tego, w kategorii

radialnej znajdują się znaczenia metaforyczne. Lakoff (2011:374f.) wymienia następujące właściwości kategorii radialnej:

- nie posiada ona jednego reprezentanta. Zarówno centralne jak i peryferyjne podkategorie posiadają własnych reprezentantów, przy czym właściwości subkategorii nie mogą zostać wyprowadzone z właściwości kategorii centralnej.
- kategorie peryferyjne są motywowane przez kategorie centralne – nie są one ani przewidywalne ani arbitralne;
- aby wyjaśnić wszystkie typy relacji między kategoriami centralnymi i peryferyjnymi należy zastosować teorię opartą o doświadczenie uwzględniającą wszystkie modele kognitywne (tj. metafory, metonimię, schematy wyobrazeniowe).

Model sieciowy Langackera stanowi rozszerzenie kategorii radialnej. Wychodzi on z założenia, że kategorii nie da się zredukować do prostego schematu. Proces kategoryzacji przebiega bowiem dwojako: w wymiarze wertykalnym, tj. pod i nad poziomem głównym, gdzie znajdują się mniej lub bardziej specyficzne kategorie, oraz w wymiarze horyzontalnym, w którym znajdują się znaczenia metaforyczne lub metonimiczne.

Szósty rozdział stanowią korpus i jego analiza. Przykładowe zdania w nim zebrane pochodzą w większości z *Den Danske Ordbog* lub rozmaitych źródeł internetowych. Zostały one zebrane za pomocą wyszukiwarki w kategorii *stale zwroty (faste udtryk)*. Przy każdym czasowniku frazowym podany jest jego złożony odpowiednik (jeżeli występuje) oraz tłumaczenie w języku niemieckim. Do każdego czasownika frazowego podane jest przykładowe zdanie, w którym zidentyfikowany jest trajektor i landmark(i). Na podstawie analizy korpusu wyodrębniono grupy znaczeniowe, a do każdej z nich przypisano schemat wyobrazeniowy. Podsumowaniem każdej grupy postwerbów jest kategoria radialna.

W przypadku postwerbu AF wyróżnia się dziewięć znaczeń:

1. AF oznacza oddalenie lub zniknięcie trajektora do regionu dystalnego
2. AF oznacza oddzielenie trajektora jako stałej części landmarka od landmarka
3. AF oznacza zmniejszenie trajektora lub jego właściwości
4. AF oznacza odejście trajektora z grupy lub stanowiska
5. AF oznacza wystrzelenie pocisków
6. AF oznacza zmianę trajektorii trajektora
7. AF oznacza sporządzenie kopii trajektora
8. AF oznacza zatrzymanie działania trajektora

9. AF oznacza zakończenie lub przerwanie czynności wykonywanej przez trajektor

W przypadku postwerbu TIL wyróżnia się sześć znaczeń:

1. TIL oznacza zbliżenie się trajektora do regionu proksymalnego
2. TIL oznacza dodanie obiektu lub właściwości do trajektora
3. TIL oznacza pojawienie się lub powstanie trajektora
4. TIL oznacza dopasowanie trajektora
5. TIL oznacza zakrycie trajektora
6. TIL oznacza zamknięcie trajektora

W przypadku postwerbu OP wyróżnia się dziewięć znaczeń:

1. OP oznacza ruch trajektora w górę
2. OP oznacza ulepszenie trajektora lub jego właściwości
3. OP oznacza powstanie lub pojawienie się trajektora
4. OP oznacza usunięcie trajektora lub jego właściwości
5. OP oznacza zatrzymanie trajektora lub czynności przez niego wykonywanej
6. OP oznacza otwarcie trajektora
7. OP oznacza związanie lub zamknięcie trajektora
8. OP oznacza podział trajektora lub jego właściwości
9. OP oznacza wsparcie

W przypadku postwerbu NED wyróżnia się trzy znaczenia:

1. NED oznacza ruch trajektora w dół
2. NED oznacza zmniejszenie lub rozłożenie trajektora lub jego właściwości
3. NED oznacza zatrzymanie lub zniknięcie trajektora

Postawione cele zostały potwierdzone w części badawczej. Zaproponowano trzy pojęcia, które znacznie upraszczają terminologię: *czasowniki partykułowe* obejmujące *czasowniki złożone* (tj. *czasownik z prewerbem*) oraz *czasowniki frazowe* (tj. *czasownik rozdzielnie złożony*, *czasownik z postwerbem*).

Przeanalizowano w sumie 895 jednostek. Na każdą jednostkę składało się jedno znaczenie postwerbu oraz towarzyszące mu zdanie przykładowe, w którym wyodrębniono trajektor, landmarki oraz (gdzie było to możliwe) region proksymalny i dystalny. Uwzględniono nie tylko znaczenia dosłowne, lecz również ich rozszerzenia metaforyczne. Na podstawie

scharakteryzowanej konfiguracji przestrzennej trajektora i landmarków utworzono schematy wyobrazeniowe, które następnie umieszczono w kategorii radialnej, obejmującej prototyp oraz znaczenia peryferyjne danego postwerbu. Kategorie radialne pokazują, że poszczególne znaczenia danego postwerbu nie są od siebie odizolowane, lecz pozwalają sprowadzić się do wspólnego (przestrzennego) mianownika, którym jest prototyp znajdujący się w centrum kategorii. Wiele z nich jest wprawdzie oddalona od prototypu ze względu na specyficzną konfigurację trajektor-landmark(i) lub znaczenie mocno metaforyczne, nie ulega jednak wątpliwości, że istnieją między nimi zauważalne współzależności.

Wybrane w niniejszej pracy do analizy postwerby tworzą, jak wspomniano na wstępie, swego rodzaju „krzyż”, w którym na przeciwległych biegunach obu jego osi leżą partykuły AF-TIL oraz OP-NED. W wyniku analizy można zauważyć, że liczba znaczeń na przeciwległych biegunach danej pary partykuł nie jest równoważna. O ile nie jest to znaczna różnica w przypadku pary AF-TIL (9 vs 6), o tyle jest ona duża w przypadku pary OP-NED (9 vs 3). Daje to podstawę do kolejnej analizy. Polegałaby ona na sprawdzeniu, czy na obu biegunach można znaleźć odpowiednie przeciwstawne, jeżeli natomiast stwierdzono by ich brak dalszym krokiem byłoby odszukanie innych form wyrażających opozycję semantyczną.

Zastosowana metodologia mogłaby ponadto posłużyć do analizy pozostałych duńskich postwerbów, jak również prewerbów. Poza tym możliwe byłoby rozszerzenie jej na inne języki, co dałoby podstawę do analizy kontrastywnej, której celem byłoby ukazanie, jakie schematy i sieci radialne można odnaleźć w innych językach oraz jakie różnice i podobieństwa występują między nimi.